

բեր' քան թէ բարեկամները. անոր համար ալ կարելի է միշտ կասկածիլ թէ ո՞ր եւ իցէ պարսաւ կամ չարախօսութիւն թշնամւոյ բերնէն անցած չլինի: Եւ չորրորդը այս՝ որ ճշմարտութիւնն ու ստութիւնը իրարմէ զատելու համար պէտք է կատարեալ ազատութիւն ի կրից եւ ի պաշարմանէ մտաց, եւ միազամայն զգուշութիւն որ արտօնօք վրձիւ չտայ մարդ ո՞ր եւ իցէ բանի վրայ:

Մարդուս խելքին կշիռքին պակասութիւնը պէտք է լեցընէ ըսինք նաեւ հասարակաց կարծիքը, այսինքն ուրիշներուն անաչառ եւ անկողմնասէր դատաստանը. բայց այս բանիս համար լաւ պէտք է նայիլ որ ուրիշ գիտցողները կամ խօսողներն ալ պաշարուած չլինին՝ ոչ ի տգիտութենէ եւ ոչ ի կրից կամ ի կողմնասիրութենէ:

Եւ ահա այս օրէնքներով եւ այս կանոններով կարող ես գիտնալ թէ ո՞ւմ պէտք է հաւատաս՝ երբոր մէկը այս կըսէ եւ միւսը այն, երբոր մէկը զուրիշը կգովէ՝ միւսը վար կզարնէ. եւ այնուհետեւ չես զարմանար թէ

մարդիկ ինչո՞ւ համար շատ անգամ չհաւատալու բաներուն աւելի կհաւատան՝ քան թէ ամենայն հաւատարմութեան արժանի բաներուն ու խօսքերուն. վասն զի կտեսնես որ իրենց մտքին կշիռքը պակասաւոր է, եւ այն պակասութիւնը շտկելու փոյթ չունին, անոր համար կըսեն համարձակ՝ թէ չեմ գիտեր ո՞ւմ հաւատամ, եւ կեննեն՝ գրեթէ միշտ չհաւատալու կտորին՝ ու հաւատարմութեան արժանաւորութիւն չունեցող մարդուն խօսքին կհաւատան: Այս ճամբան կընեն ահա ոչ միայն չարախնդաց եւ չարասէր մարդիկը, այլ եւ թերահաւատներն ու չնչահաւատները՝ յամօթ եւ ի նախատինս մարդկային բանականութեան:

Եթէ կարգացողին մտքին մէջ այս մեր ըսածներուն հակառակ կարծիքներ կան, եւ դարձեալ կըսէ ինքնիրեն՝ թէ չեմ գիտեր ո՞ւմ հաւատամ, կխնդրեմք որ այս հատուածը նորէն կարգայ մտադրութեամբ՝ եթէ կուզէ ստութենէն չխաբուիլ, այլ ճշմարտութեան հաւատալ:

ՆԱՄԱԿ ԱՌ ԳԵՐԱՊՍՏԻՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆ.

« Գերապոսիւ Տէր ,

« Ընդ գրոյս առաքելով Սրբազան Տեառնդ վերնագրովս « Իրեն գունովը բան մի չտեսայ » բարոյական գրուած մի, յընծայումն ի լոյս յանկեան ուրեք պատուական լրագրոյդ « Ծիածանի Հայաստանեայց », խնդրեմ ընդունել հաճեսցի Զերդ Սրբազնութիւն ,

« Ում մնամ խորին ակնածութեամբ

Անճանուէր խոնարհ ծառայ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԶՆԱԻՈՒՐԵԱՆ .

ՅԱԽԼՅԻԱ ,

ի 15 Յունիսի 1865 ամի .

ԻՐԵՆ ԳՈՒՆՈՎԸ ԲԱՆ ՄԻ ԶՏԵՍԱՅ .

Իրաւունք ունի եղեր իշխանաւորին մէկը որ ատենով ըսեր է. « Աշխարհս Թէատրոն մի է. մէջն բնակող մարդիկ նման են դերասանի, եւ իւրաքանչիւրին գործն է մէյմէկ արարուած » : Այս իմաստալից առաժն ինձ սովորական լինելով՝ արժնցուց հետաքրքրութիւնս, եւ բնութիւն եղաւ որ ուշադրութեամբ դարձունեմ փորձս ու դիտողութիւնս ամէն ժամանակ, ամէն տեղ, ամէն ժողովի՝ ամէն ընկերութեան՝ ամէն հանդիսի՝ եւ ամէն կոչունքի մէջ գտնուող մարդկանց իւրաքանչիւրին Թէ՛ խօսքերուն, Թէ՛ շարժուածոց, եւ Թէ՛ գործերուն վրայ, բայց շատ քիչին վրայ պատահեցաւ որ իրեն իսկական գու-

նովը բան մի տեսայ: Այնպէս որ տեսայ շատերը որ կերպարան առեալ ըստ վերնոյն՝ մէյմէկ թատերական խաղեր կձեւացընէին. ո՛րը վահունի կամ Առաւելեան սուտ մականունն մի վերան առած՝ նախարարական պատիւ կպահանջէր, ո՛րը սնոտի բարեպաշտութիւններ ձեւացընելով՝ Աշոտ ողորմածն ես եմ կըսէր: Սա միշտ ազգային խնդիրներու վրայ խօսելով՝ ազգի բան է, հոգ տանիմք, ազգի տղայք են՝ թող օգտուին, լուսաւորութեան արգելք լինեն Հոգւոյն սրբոյ հայհոյութիւն է ըսելով՝ զինքը պարզամիտներուն Սահակ ու Մեսրոպը ճանաչեցընել կուզէր: Միւսն զեղիս ու անառակ հացկերոյթներ, անվայել պարահանդէսներ, եւ անարժան օտարասիրութիւններ, չըսեմ Մերութեանայ գործքեր՝ ընելով, Սմբատայ պատիւն իմա է կըսէր: Ո՞ր մէկը ըսեմ. եթէ բոլորը մէյմէկ թուելու լինիմ, խօսքերնիս շատի կերթայ, գուցէ եւ նպատակէս հեռանամ. վասն որոյ առ այժմ տեսածներուս գլխաւորներէն քանի մը առնելով՝ միայն անոնց վրայ խօսիմք. որք թէպէտ եւ հակասականք են եւ համառօտ, բայց յոյժ հետաքրքրական:

Ա. Տեսայ տեսարան մի որ Արշակունի ազգատոհմն կներկայացընէր: Դերասանին մէկը Արշաւիր էր դարձեր, մէկը Սպանդարատ կխաղար, եւ ուրիշ մը Պերոզամատ էր եղեր: Բայց բոլորին խաղն ալ անախորժ եւ անվայել. այնպէս որ դերասանից եթէ իրենց մարմնոյն առուգութիւնն եւ շարժումաճքը, եթէ հագուստներ եւ եթէ ձայները ամենեւին իրենց խաղացած նիւթին համեմատութիւն չունէին: Զոր օրինակ Սպանդարատին հասակն էր կարճ, գլուխն ու աչքերը՝ փոքր, ձայնը՝ մեղկ ու բեկբեկ, վրան գլուխը կեղտոտ ու ցնցոտի. կոտորումաճքը թէ եւ եւրոպական, բայց անհամ, եւ վրան կերեւնային խաբէական նշաններ: Ասոնց խաղին մէկ մեծ արգելքն ալ էր տեղոյն անյարմարութիւնը. վասն զի տեսարանն էր բարձր Հայոց Սպեր գաւառին գեղերէն մէկին այգեպանի մը հնձանին անկիւնին մէկին տակը: Այլ գնա՛ հասկացիր. եթէ Համշէնի փեթակէն անոյշ մեղր կկրթուի, եւ Խոտրջրի խաղողէն ազնիւ գինի քամուի, այս դերասաններէն ալ սպասէ որ քաղցրութիւն մը առնուի: Գիտես թէ այսպիսեաց համար է այն խօսքը որ սուրբ աւետարանը կըսէ. «Իսկ մա՞րթ ինչ իցէ ի նազարեթէ բարոյ իմիք լինել»:

Բ. Ուրիշ մը ըսեմ: Այս արարողաճը լմընալուն պէս՝ վարագոյրը քաշուեցաւ, ու քառորդ ժամէն ետքը դիմացնիս նորէն բացուեցաւ. ի՛նչ . . . Թէպէտ եւ փոքրիկ, բայց կտեսնուէր գեղեցիկ ծառատունկերով ու շէնքերով զարդարուած քաղաք մի, որոց տուներն էին կրկնայարկ, ու փողոցները սալայատակ: Անդին էր բազմամբոխ հրապարակ մի, յորում շատ մարդիկ վեր ու վար կվազէին. եւ ասդին՝ զանազան վաճառներով լեցուն կրպականոց մը, ուր ոմանք կերպաս, եւ ոմանք դիպակ կվաճառէին, եւ ոմանք չայ ու շաքար կառնուին. մէկը մէկդին չուխայ կչափէր, եւ սա անդին թաւիշ կծալլէր: Ասոնց մէջտեղը աղօթարան մի կար, յորում շատ մարդիկ աղօթքի կեցեր՝ զԱստուած կփառաբանէին: Ո՛րը ընկերոջը հետ կխօսի ու կծիծաղի, ո՛րը գլուխը կախեր՝ անուշ անուշ կըրնի: Սա գաւազանը ձեռքը բռնած՝ անշարժ կեցեր կընայի, ուրիշ մը թեւերը վերուցեր՝ բարձր բարձր ձայնով կպալլատի: Թէպէտ եւ ասոնց նման շատերը կային, բայց մէջերէն մէկը շատ ջերմեռանդ կաղօթէր. ինքը ծունկի վերայ չոքած, գլուխն մէկդի խոնարհած, քիթն ու բերանը ծռմրուած, աչքերը արտասուօք լեցուն, երբեմն ձեռքերը կուրծքին կզարնէր, երբեմն ալ սաստիկ կհառաչէր. կընամ ըսել թէ քովիններուն աղօթքը կխափանէր:

Բայց չեմ գիտեր թէ միտքն ի՛նչ ընկաւ. եկեղեցիէն յանկարծ դուրս ելաւ. կերելի թէ մեծ գործով մը զբաղած էր, որ աղօթատան գաւիթը կեցող խեղճերուն ողորմութիւն տալը մոռցաւ. այլ ելաւ փողոցը ու քիթն տակէն բան մը ըսելով կերթար. տեղ տեղ ալ երեսը կխաչակընքէր. գիտես թէ աղօթքին պակասը կըրացընէր: Անդին մէկը խծկուած, պլլուած, դողդըղալով մը դէմն ելաւ, ու ձեռացը գալով, «Տէր իմ, այն մեր տանը գործը ո՛ւր մնաց» ըսաւ: «Ի՛նչ տուն է խաթուն, չգիտեմ» պատասխանեց մեր ջերմեռանդ աղօթաւորն: «Ինչո՞ւ, Աղա. ես Կորկոտին քոյրը չե՛մ». կրկնեց աղջիկը: «Հա՛ միտքըս եկաւ . . . լաւ . . . գնա . . .» ըսաւ ու անցաւ անկէց մեր պարոնը: Ետեւէն ի՛նչ լսեմ որ ըսէ մեր խաթունը. — Ձեռքերը վերցուց ու սկսաւ ըսել. Բրած ժամդ ու աղօթքդ . . . իմ ու քու դատաստանն . . . Յիսուսիս եմ . . . Աստուած . . . Այս եւ ասոր նման ուրիշ խօսքեր որ լսեմ, ես ի՛նչ ըսեմ. «Վա՛յ ձեզ դպրաց եւ փարիսեցւոց կեղծաւորաց» . . . ու քովերէն . . .

Գ. Զէ՛... մէկը թեւէս բռնեց, «Կեցիր, ուսումնարան մի պիտի ձեւացընեմք ըսաւ. այն եւս տեսէք, յետոյ գնացէք»: Ուսումնարան. այո՛ տեսանք, բայց Աստուած ուսումնարան համարէ: Տունն էր տղամուտ փողոցի մը մէջ շինուած, սենեակները մուծ եւ խոնաւ, եւ օդը գարշահոտութենէն ապականուած: Աշակերտաց վրան գլուխը կեղտոտ, նստարանները անմաքուր, իրենք վախվիկոտ, մարդ որ տեսնեն՝ խպնել մը կսկըսին՝ կարծես թէ ընկերութեան մէջ երբէք մտեր չեն: Յիրաւի վարժապետներն ալ սխալ մխալ գրել կարդալէն ի զատ բան մը չեն գիտեր. բայց ի՞նչ կընես որ վրանին գլուխնին բաւական կոկիկ էր եւ մաքուր, եւ իրենք ո՛րքան որ ըսես անբարոյական: Բայց ոչ ի՞նչ. հոգաբարձուաց կառավարութեան կերպերը անոնց ամէն պակասը կըրացունէր: Ինչո՞ւ. — Ուսումնարանը նոր բացուած էր, անոնց մէկը տնկաբանութեան դաս տալու կարգադրութիւնը կընէր. միւսն դեռ եւս տղայք խակ են, թուաբանութեան դաս տալը վաղ է կըսէր: Սա՛ ուսումնարանին համար զանազան գրքեր բերելու խորհուրդը կուտար. «Զէ, ատոր ժամանակն չէ» անդիէն մէկ ուրիշ մը կըսէր ու խափանել կջանար: Համառօտ ըսեմ, ուսումնարանն ամէն օր կարգադրութեան մէջ էր, որովհետեւ գլխէն կոխը պակաս չէր: — Այսպիսի բաղդով արդեօք շա՛տ պէտք է տանջուին Ազգիս տղաքը:

Գ. Որովհետեւ այս արարուածն որ լմնցաւ, երեկոյեան ութերորդ ժամուն ատեններն էր, վասն որոյ դերասանք ուզեցին պարահանդէս մի ձեւացընել. մեք ալ որ շատունց էր պարահանդէս չէինք տեսեր, ցանկացինք մնալ այն տեղ, ինչպէս մնացինք ալ: Իսկզբան թէպէտ եւ սովորականին հակառակ, բայց որովհետեւ տանուտէրն շատ կսիրէր եւ պատուիրած էր, վասն որոյ կարգացուեցան քանի մը ճառեր, որոց մէկն այն օրուան տօնը կբացատրէր, միւսն վերը յիշուած ուսումնարանն կգովէր, ուրիշ մըն ալ հանդիսագրին այդ բարեաց փոխարէն շնորհակալ կլինէր: Զկնի որոյ վերցուեցան ուրախութեան բաժակները, ու տանը սենեակներուն եւ գաւիթին մէջ լեցուեցան կեցցէներու դրուատներու եւ օրհնութեանց ձայները. յետոյ պարաւոր տիկնայք եւ աղջկունք, երիտասարդք եւ մանկունք, կարգ կարգ բաժնուեցան, նուագարանը զարնուեցաւ, ու խաղը սկսաւ: «Ա՛խ

այս ի՛նչ օր է ըսաւ ինծի անոնցմէ մէկն. հրեշտակներն անգամ այս մեր հանդիսին վրայ կուրախանան ու ծափ կզարնեն: — Ինչո՞ւ չէ պարոն ըսի. երանի՛ թէ զանգակները հնչուէին, զոր լսելով իցէ՛ թէ անոնք ալ հոս գային»: Բոման սիրողներուն ո՞րքան ախորժելի է այս բանը:

Ե. Զարմանալի՛ աշխարհ. որին տնտեսական անխոհեմ կառավարութեան կերպերը այլոց թատերական խաղալիք կընես, որին փառամոլութեան ու պատուախնդրութեան կեղտ անունը սրբելու ջնջոց կդարձնես առատածեռնութեան վսեմ վերտառութիւնը: Զգիտեմ մեծագործութեան առարկաներուն մէջ ալ արատ կխառնե՞ս, թէ ոչ: Ինչո՞ւ չէ. կեցիր, անոնց մէկը ես այս տեղ պատկերացընեմ, դուն մտիկ ըրէ: Սա հոյակապ շէնքը կտեսնե՞ս. լաւ նայէ ասոր հրաշակաւոյց կաթոլիկէին, խաչազարդ պատերուն, դրանց եւ լուսամտից քերուբաքանդակ սեմերուն, թէ որպիսի՛ գեղեցկաշէն տաճար է: Եւ ապա ներս մտիր, կզարմացընենք եղ հսկայատիպ սիւներն եւ պղնձի հեծանները, փառազարդ կամարներն ու զարմանագործ խորանները: Բայց ափսո՛ս որ մնացեր է թափուր եւ աւերակ՝ որպէս անմարդաբնակ անապատ, այնպէս որ ո՛չ սրբազնագործ պաշտօնեայ ունի, ո՛չ սաղմոս եւ ո՛չ մարգարէ կկարդացուի: Ո՛վ գիտէ ո՛ր բարերարին առատածեռն նպաստիւքն է շինուեր ասիկայ, եւ ո՛ր սրբոյն հրաշալի մարմինը կպահուէր այս տեղ, յորմէ մեծ մեծ զօրութիւններ ու բժշկութիւններ կլինէին, եւ ի՛նչ հոգեւոր հարսանիքներ կկատարուէին. յորոց այժմ մէկն չկայ, ամէնքն անյայտ, եւ անոնց տեղ ասդին անկիւնին մէկին տակը աղուէս մը բոյն է դրեր, մէկալ կողմն ագռաւ մի կեցեր կկրկէ. տխո՛ւր տեսարան. վրան նայողն կընա՞յ որ ինծի հետ չըսէ. «Դու յարուցեալ գթասցիս ի վերայ Սիրնի. ժամանակ գթալոյ նորա հասեալ է ժամ»:

Զ. Այս տաճարիս դիմացը ձեւացուցած էր անախորժ իմն ձեւով այգի մի, յորում տնկուած էին ասդիս անդին քանի մը անպտուղ ու պտուղաբեր ծառեր: Վերը կեցած էր հարիւր տարեկան թռեւի մը բոլորովին տերեւաթափ եւ չորացած: Վարի դին կային երկու մրտենիք, որոց ամենեւին յոյս չկար պտղաբերելու. մէջտեղը տնկուած էին երկու նորահաս ձիթենիք, որ երկինքը ոստերով ու երկիրս լեցուցեր էին նորա-

տունկ բողբոջներով. ամէնքն իրենց վրայ կնախանծէին ու կսիրէին: Յոյս կայ կըսէին՝ որ այս այգիս ասոնց բողբոջներովը նորէն զարդարուի. — Աստուած տայ որ այնպէս լինի: Ասոնց քով տնկուած էր դեռահաս արմաւենի մը, որոյ ոստերն ցցուեր նոր բացուելու վերայ էր: Տանուտէրն չհաւատալով ուրիշի մը ասոր խնամակալութիւնը՝ յանձնեց իւր սիրելիներէն մէկի մը, որ ամէն օր քովը կուգար՝ վրան կգուրգուրար, հոգ կտանէր, եւ անոր համար տանտիրոջ շատ սիրելի էր եղեր: Բայց օր մը ի՛նչպէս եղաւ չգիտեմ, յանկարծ փոթորիկ մը ելաւ, բոլոր այգին ծառ չմնաց որ չշարժեցուց. կարծես թէ ամէնքն կործանելու վրայ էին, բայց միայն արմաւենւոյն վնասեց, խորշահակար դեղնեցուց. իցէ՛ թէ բոլորովին չորցուց՝ որ այլ չպտղաբերէ: Տանուտէրն սրտին ցաւէն իւր սիրելին արմաւենւոյն քովէն հեռացուց, եւ սաստիկ արգիլեց որ միւս անգամ անոր քովը չմօտենայ, ու ինքն այգիին վերի կողմն նստած՝ քանի որ նախանծելի արմաւենւոյն վերան կնայէր՝ սիրտն ու աղիքը կըկըտրտուէր, եւ աչքերուն արցունքը աղբերսբար կթափէր: Անկէց անցնող դարձողին մէկը չեղաւ որ չափսոսար անոր վրան ու չըսէր. «Աստուած զօրութեանց, դա՛րձ հայեա՛ց այգւոյս այսմիկ. ա՛յց արա՛ եւ դարման տար սմա»: Անգգա՛մ անամօթութիւն, ո՛րքան անմեղ արիւն քո աներեսութենէն անուանարկ կխայտառակուին:

Է. Ինչպէս թատերական խաղերուն վախճանն է այլ եւ այլ անձանց գործքերը պատկերացրնելով յանդիման հանդիսատեսից՝ կամ առաքինութիւնը սիրելի ընել նոցա, եւ կամ մոլութիւնը զգուելի դարձունել, այս մտքով եւ մեր թատրն լմնցուց իւր վերջին արարուածը, ներկայացրնելով մեզ զանազան ընկերներէ ձեւացած ուսումնական ժողով մի, յորում պէտք է յանդիմանուէր, միանգամայն եւ դատապարտուէր նենգամիտ ամբարշտի մը խաբէական սկզբունքներն ու կեղծուպատիր առածները, որ երբեմն ուղիղ մտօք ալ կրնան հասկըցուիլ. այսինքն թէ. «Մարդ ինչ որ ընէ՛ պէտք է վերջը մտածէ». առաջարկեց Արտաւազդ: — Նենգաւորին գլխէն միշտ փորձանքը պակաս չէ». պատասխանեց Աղեքսանդր: — Մարդուն ճնողաց բարի անունը մեծ պարծանք է իրեն». Տիրան: — Ուրիշի հացով ապրողն միշտ աղքատ

է». Սմբատ: — Հարստութիւն եւ պատիւ վայելչութիւն են աշխարհիս». Վասակ: — Անխելք մարդուն արքայութիւնն անգամ դժոխք է». Ղեւոնդ: — Ճշմարտութիւնը թէ սիրեմք, արդարութիւնը թէ պահեմք, մեզի բան մը պակաս չէ». Վեստ Սարգիս: — Խօսքով ըսելն բան չէ, գործով ցուցնել պէտք է». Գրիգոր: — Մարդ իւր ձեռքէն եկածը պարտական է որ ընէ». Անակ: — Թէ ազգութիւն թէ մարդկութիւն՝ պէտք է մարդս լաւ պահէ». Վաղինակ: — Կրօնն ատոնցմէ աւելի, որովհետեւ մարդս միայն մարմին չէ». Գարեգին: — Մեծ ազգատոհմ մեծ անուն՝ երջանկութիւն է մարդուն». Կրեստոս: — Շատ շիտակ կլինէր, եթէ բաղդին անկայուն անիւն լինէր հաստատ մնայուն: — Նենգ խորամանկին օր մը չէ օր մը կլինի որ ամէն գաղտնիքն դուրս կելնեն ու ինքը կխայտառակի:

Մինչ ցայս վայր ուրիշներուն ձեւացուցած խաղերուն վերայ խօսածներս բաւական համարելով, այժմ ալ կուգեմք մեր մտքին նպատակը յայտնել ընթերցողաց, եւ մեր խօսքը վերջացրնել: — Յիրաւի ցաւ է ինձ որ փոխանակ ազգայնոցս գովանի գործքերը գովելու, յանդիմանեցի տրկարամտաց ոմանց ախտերն ու մոլութիւնները, յորոց գերի բռնուած մոլիք, թերեւս չկարծածներէս ոմանք՝ գիտեմ որ պիտի զայրանան, ու ատելութիւն շարժեցունեն մեր վերայ, եւ հայրենասէրք իրաւունք ունին ըսելու ինձ. «Բժիշկը վիրօք զվէրս ո՛չ բժշկեն»: Բայց մեք առաջիններուն կըսեմք. զմեզ ատողները կսիրեմք իբրեւ ընկեր, ու զիրենք կպատուեմք որպէս զպատկեր Արարչին. վասն որոյ մոլութիւնը կդատապարտեմք որ իրենք զգուշանան, եւ ո՛չ եթէ զմովն կվիրաւորեմք: Ուրեմն եթէ նոքա մեր գրուածոց վերայ նային այս աչքով, ու կարդան այս հոգւով, կարծեմ կընդունին յայնժամ մեր գլծեցուցիչ խօսքերը իրենց ախտերուն իբրեւ մէյմէկ զօրաւոր դեղութիւն, ու կարծենան իրենց մոլեկան քնոյն իբրեւ ի մահահրաւէր թմրութենէ, եւ հայրենիք կներեն ինձ՝ երբ տեսնեն որ այսպիսի օգուտ մը ըրած լինիմ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԶՆԱՌՈՐԵԱՆ.

11 Յունիսի 1865,

ՅԱԽԼՅԻԱՅ: